

Saulius Žukas
Vilnius

KELI ŠTRICHAJ APIE PASITIKĖJIMĄ

Norėtusi trumpai keliais aspektais pasvarstyti pasitikėjimo problemą šiuolaikinėje mūsų socialinėje aplinkoje. Viename iš Algirdo Juliaus Greimo centro semiotikos seminarų analizavome tikėjimo kategoriją ir šiame kontekste be kita ko buvo aptartas Tomo Sodeikos straipsnis „Apie tikėjimo prasmę“, paskelbtas *Naujajame židinyje*.

Atsiribojęs nuo tikėjimo sampratos „sekuliarizuotame pasaulyje“, apžvelgęs žinomus Dievo buvimo įrodymus (kaip apie tai kalbėjo šv. Anzelmas Kenterberietis ir šv. Tomas Akvinietis), straipsnio autorius pereina prie savosios tikėjimo versijos išskleidimo; tikėjimo apibūdinimui pasirinkęs santykių su kitu žmogumi aptarimą daro principinę išvadą: pažinti kitą žmogų galima tik juo pasitikint.

Pažinti kito žmogaus asmeniškumą, jo savastį negalime, laikydamiesi nepasitikėjimo ir įtarumo, nors tai – mokslinį objektyvumą garantuojančio kritiškumo principai. Pažinti asmenį galime tik su sąlyga, kad *pasi-tikime* juo. Pažinti asmenį galime tik remdamiesi prielaida, kad jis pats atsiveria mums įvairiais būdais: išraiška, judesiais, veiksmais ir, pirmiausia, žodžiu bei kalba. Kitaip sakant, asmuo gali būti pažintas kaip asmuo, kaip savastis tik tada, kai jis pats apsireiškia mums laisvai, niekieno neverčiamas, neprievartaujamas. Todėl asmenį pažinti mums pavyksta tik tada, kai sugebame *patikėti*, kad išorinės to asmens apraiškos tikrai išreiškia jo savastį.

Kartu yra visiškai aišku, kad neįmanoma priversti save patikėti kitu asmeniu, taikant objektyvaus įrodymo metodus: šių metodų taikymo būtina prielaida – radikali abejonė, nepasitikėjimas – kreipia mūsų žvilgsnį priešinga kryptimi, į daiktiską žmogaus traktavimą, panaikinantį bet kokią asmeniškumo specifiką.¹

Šiuo atveju mums įdomus tikėjimo (pa-tikėjimo) ir pasitikėjimo kategorijų vartojimas, jų loginio ryšio nustatymas. Semiotiškai reformuluojant, pažinti kitą asmenį galima tik tuo atveju, jei visiškai

¹ Tomas Sodeika, „Apie tikėjimo prasmę“, *Naujasis židinys*, 1993, nr. 1, p. 17

neabejojama, kad jo atrodymas ir tai, kas jis iš tiesų yra, sutampa: „kai sugebama patikėti, kad išorinės to asmens apraiškos tikrai išreiškia jo savastį“. Aišku, Sodeika ne koks nors XVII amžiaus padorumo sergėtojas, kuris neleidžia sau suabejoti, kad kitas žmogus gali jam sakyti netiesą. Jau kitu sakiniu Sodeika daro išlygą: „Asmens pažinimas nėra visiškai ‚naivus‘. Jis suponuoja tam tikrą ‚atsargumą‘.“ Bet netrukus autorius grįžta atgal – „Pažinti asmenį galime tik įveikę kriticismą, nepasitikėjimą, suteikę asmeniui tam tikrą ‚kreditą‘ (lot. *credo* – tikiu).“² Taigi pasitikėjimo kredito teikimas laikomas principine nuostata siekiant pažinti kitą asmenį. Mums regis, kad tokią nuostatą galima universalizuoti, nes į ją atsiremiamą ir socialinių santykių srityje. Palikdami nuošalyje kitas Sodeikos straipsnyje formuluojamas mintis, kurios minėto žurnalo kontekste atrodo pakankamai natūralios, pereiname prie kitos, socialinių santykių srities. O čia nuolatos kyla klausimas – kaip pasielgti, kaip pažinti kitą asmenį, su kuriuo tenka ar teks turėti reikalų, kuo remiantis galima juo pasitikėti?

Yra tekę šiek tiek tyrinėti Lietuvos bankų reklamą. Nėra abejonės, kad pagrindinis jos tikslas – stiprinti pasitikėjimą savimi, teigti savąjį stabilumą, nors Vakarų bankų reklamoje labiau akcentuojamas dinamiškumas, didžiosiomis vertybėmis laikomas tempas ir efektyvumas. Atskirai reikėtų aptarti Lietuvos bankų reklaminius tekstus, kurie skiriami užsieniečiams. Čia stabilumo idėjos argumentais tampa neįtikėtiniausi pasakojimai apie savo ilgametę istoriją, apie senas bankininkystės tradicijas Lietuvoje ir apie puikius, bankininkystei patrauklius Lietuvos įstatymus. Tad individualūs atrodymai, įvaizdžiai kuriami anekdotiškai ir desperatiškai glaudžiantis prie nacionalinės istorijos. Matyt, tai neišvengiamas procesas, kol iš lėto susiformuos kitos, daugiau ar mažiau adekvačios ir užsienio klientui ar partneriui suprantamos vertybės. Tai ne lietuviški išradimai. Architektūros vadovėliuose rašoma, jog XIX amžiuje bankai Europoje buvo statomi neoklasicistinio stiliaus, – kad įkvėptų pasitikėjimą klientams, – o teatrai barokinio stiliaus (aišku, lietuviai ir čia turi savo madas, palyginkime naujuosius Taupomojo ir „Hermio“ bankų centrinių kontorų pastatus – kaip reikėtų artikuliuoti jų sąsajas su bankininkystės idėjomis?).

² Ibid.

Aptardamas bankininkystės situaciją esu minėjęs kelis krizės etapus.

Pirmiausia žmonės neteko pinigų valstybinėse taupomosiose kasoje. Valdžia (jau sava) kvietė pasitikėti, neatsiiminėti indėlių, žadėjo kompensacijas. Sovietinių laikų statistika rodė, kad, lyginant su kitomis respublikomis, Lietuvoje vienam žmogui teko didžiausia indėlio suma; taigi mūsų žmonės gyveno stropiau, taupė, ir tai pavirtę į nieką ar beveik į nieką įvedus litą. Tačiau didžioji infliacijos banga sutapo su tautiniu pakilimu ar bent jo likučiais, buvo kaltinama „rublio zona“, Tarptautinis valiutos fondas ir t.t. Tauta netektį pakėlė stojiškai, tiesą sakant, nebuvo aišku, ant ko ir pykti, kaltė liko metafizinė, teliko guostis, jog tai auka ant nepriklausomybės aukuro. Pyktis neišsiliejo agresyviais veiksmais, jis buvo „užspausťas“ nepasitenkinimo stadijoje. Čia turimas galvoje semantinis pykčio kategorijos išskleidimas; jis savy kaupia: laukimą – apvylimą – nepasitenkinimą – agresyvumą. Tačiau tokie agresijos sulaikymai, pykčio užgniauzimai turi savo padarinių. Auditorija nutylėjo, nors ir liko nepatenkinta, – tai ypač pavojinga programai siūlantiesiems autoritetams: subjektas, kuriuo manipuliuojama, jau akiai nebepasitiki tuo, kas jam siūloma, ir savuoju interpretaciniu veiksmu, vertindamas siūlomą programą, jis tampa lygiaverčiu siūlytojui. Be to, pykčio užgniauzimas (net aukojantis) sumažina ar net paralyžiuoja bet kokią norą toliau veikti, o pasekmės irgi neapčiuopiamos ir labai abstrakčios: apolitiškumas, socialinis abejingumas ir t.t. Pamažu klostosi nuomonė, kad kiekviena valdžia yra apgavikė; šitaip pereinama į naują, nebūtinai įsisąmonintą, socialinę sutartį, kurios esmė – pasyvus priešinimasis.

Tie, kas pernelyg nepasitikėjo valdžia ir išsaugojo santaupas, pinigus ėmė atidavinėti į gausiai atsiradusias firmas, siūlančias patrauklias skolinimo sąlygas. Kol ekonominė situacija buvo palanki greitam pinigų „apsukimui“, t.y. dideliems pelnams (net hiperpelnams) gauti, viskas buvo gerai, bet pasikeitė ekonominės sąlygos ir skolinimo firmos ėmė žlugti, be to, į kovą dėl žmonių indėlių pakilo komerciniai ir valstybiniai bankai. Griūvančių firmų savininkai dingdavo su didelėmis sumomis kaip į vandenį, juos suiminėjo, pradėjo sodinti į kalėjimą. Ši sykį pykčio objektai buvo gana aiškūs, dažnai iš tiesų ranka pasiekiami – jie ir atsiimdavo savo (šaudoma, sprogdinama...).

Trečias etapas. Indėlių palūkanos visur sumažėjo, suvienodėjo. Atrodė, į finansų rinką ateina stabilizacijos metas; iš smulkių firmų pinigai pernešti į bankus. Pastarųjų siūlomos sąlygos nedaug kuo

skyrėsi, tuomet pasirinkimą ėmė lemti, sakytum, antraeiliai faktoriai: ilgas ir patogus banko darbo laikas (kai kur net sekmadieniais), klientų aptarnavimo kultūra ir sparta etc. Problemos apsinuogino iškilus „Sekundės“ banko bankroto pavojui. Pasirodė, kad komercinis bankas, kaip oficiali finansinė struktūra, irgi neapsaugotas nuo žlugimo, o padariniai gali būti dar skaudesni negu mažų skolinimo firmų atveju (nukentėjusiųjų jau tūkstančiai). Kas kaltas šiuo atveju? Komercinis bankas, nors ir yra privati verslo struktūra, bet gerokai anonimiškesnė už nedidelę firmą. (Antropologinis ekskursas: žavinga LAIB, tuo metu ypač solidžiai atrodančio banko, tarnautoja sudarinėja sutartį su eiliniu piliečiu, o šis vis nerimsta ir mėgina išklausti – ar jūsų bankas tikrai nesubankrutuos? Modernus aptarnavimo salės interjeras, puikiai apsirengę ir dailiai susišukavę, kvepiantys tarnautojai, jau nebe megztiniais vilkinčios tarnautojos – nebuvo pakankami pasitikėjimo garantai. Tarnautojos atsakymas, aišku, tokiais atvejais tradicinis – mes žinome ne daugiau negu jūs, nuo mūsų tai visiškai nepriklauso. Tai biurokratinis atsisakymas prisiimti atsakomybę, kuris iš esmės yra teisingas, nes aptarnaujantis personalas nebūtinai dalyvauja svarstant banko veiklos strategiją, tačiau ši tarnautoja sudaro sutartį ir savo „stilingu“ aptarnavimu, išoriniu prašmatnumu dalyvauja manipuliavimo, kliento suviliojimo procedūroje.) Bankams pradėjus bankrutuoti piliečių kantrybė ima trūkinėti, pyktis įgyja savo pilną formą ir agresyvūs 1995 metų vasaros išpuoliai nukreipiami prieš valdžią: Seimą, Prezidentą, t.y. tuos, kurie ragino sunešti pinigus į bankus. Kuriasi indėlių netekusiųjų sąjungos, galima prognozuoti socialinius neramumus, nes tradiciniai piliečių saugotojai – išrinktos valdžios struktūros – neatlieka savo funkcijų, visuomeninė sutartis jau pažeista.

Didieji Lietuvos bankai jau buvo pramokę kurti savo įvaizdį, autoritetą. Jais pasitiki užsienio partneriai, jie didina įstatinius kapitalus, jie finansuoja kultūrinius projektus; bankų valdytojai rodomi visuomenėje, dalyvauja TV laidose, yra gražūs ir solidūs ponai, tiesiai žvelgiantys į akis, jų biografijos neblogai žinomos, jie ne iš tų, vienaip ar kitaip susitepusiųjų.

Šioje aplinkoje jau imama suprasti, kad vardas, autoritetas yra vertybės, kad tai didina pasitikėjimą. Geras vardas, buvimas žinomu žmogumi įpareigoja, nes tai reiškia, kad tavo veiksmai, tavo programos yra nuolatinės apžvalgos rate. Autoritetas yra tam tikras išviešinimo mechanizmas (autoriteto aureolė uždedama vertinant

poelgių grandinę), tas išviešinimas neleidžia susidaryti pernelyg didelei įtampai tarp atrodymo ir to, kas iš tiesų yra. Tarp autoritetą turinčiojo ir jį suteikusiojo nusidriekia pasitikėjimo sutartis, kuri būtina sudarant bet kokią sandėrį. Tai reiškia, kad jau iš anksto subjektas linkęs interpretuoti pranešimą (pavyzdžiui, apie palankias indėlių priėmimo sąlygas) tapatindamas reklaminius banko skelbimus su tuo, kas bus realybėje, kitaip sakant, tapatindamas tai, kaip bankas nori pasirodyti, su tuo, koks jis iš tikrųjų yra. Sodeikos žodžiais tariant, klientas suteikia kitam, sutarties partneriui, pasitikėjimo kreditą. „Pasitikėjimo sutartis“, apie kurią kalba Greimas, reiškia nebylų susitarimą, kai abu komunikacijos akto dalyviai paņyra į tą patį vertybinį kontekstą, kuris leidžia susikalbėti, leidžia nekalbant sutarti dėl svarbiausių dalykų – nežudyk, nevok ir t.t.

Ir štai kalėdinė Lietuvos banko dovanėlė – uždaromi du vieni stipriausių komercinių bankų, publikai neblogai pažįstami jų valdybų pirmininkai Naujuosius metus sutinka kalėjime. Kyla didžiausias sąmyšis tarp indėlininkų ir sąskaitas turėjusių įmonių. Bet pamažu situacija aiškėja, kaltinimai išeikvojimu, lėšų švaistymu nėra jau tokie savaiame suprantami: vieną dieną kalbama apie 150 mln. Lt trūkumą „Litimpex“ banke, kitą dieną apie 50 mln., o netrukus ir apie 30 mln. Netrukus po Naujųjų metų paaiškėja, kad šis bankas, apskritai paėmus ir ypač palyginus su valstybiniais bankais, buvo mokus, bet kažkodėl jį norėjo uždaryti Lietuvos banko valdytojas p. Ratkevičius ir vidaus reikalų ministras p. R. Vaitekūnas. (1996 metų birželio 10 dieną „Litimpex“ bankui nuimti visi veiklos apribojimai, bankas skaičiuoja dešimčių milijonų nuostolius.) Dar linksmesnė tuometinio ministro pirmininko p. A. Šleževičiaus indėlio istorija. Visi šie įvykiai primena groteskišką spektaklį, o moralinės valdžios vyrų problemos laikraščių puslapiuose ir TV ekrane ima stumti į šoną bankų istoriją ir valstybės piliečius verčia labai rimtai pagalvoti, kuo gi pagrįsti tokie pareigūnų poelgiai. Aišku viena, būtinas tam tikras, tokiems poelgiams sudarantis sąlygas socialinis kontekstas.

Kaip jaučiasi, kaip turi jaustis pasitikėjimo kreditus kantriai dalijęs pilietis, kuo jam dabar lieka pasitikėti?

Šiuolaikinės visuomenės žmogus yra labai sudėtingoje situacijoje, kadangi praranda vertę vadinamieji „didieji pasakojimai“, kurių kontekste galioja, turėtų galioti žmones saistančios sutartys – tai krikščionybė su savo moraliniu reglamentu ar tikėjimo bei pasiti-

kėjimo sąlygomis ir argumentais, iš graikiškos tradicijos ateinantys pasitikėjimai įstatymais, pagaliau norai pasitikėti visuomeniniais idealais, tautos dvasios mitais ir t.t. Tokie ir panašūs dalykai yra suaižėję, jeigu ne subyrėję, o žmogus priverstas po trupinį rinkti pasitikėjimą garantuojančius ženklus. Šiame žaidime tenka dalyvauti visiems ir nuolatos. Žmogų atakuoja atrodymai, sukurti įvaizdžiai, pasirodantys daugybe patrauklių pavidalų – architektūra, tarnautojų uniformos, oro kondicionavimo sistema karštą vasaros dieną ar nuolat primenamas privalėjimas gerbti Prezidentą. Aišku, kad tai tik daugiau ar mažiau patrauklių gandų kūrimas, kad, tarkime, šitame banke yra neblogai, kad čia norėtum užėiti dar kartą, kad patartum ir bičiuliui čia apsilankyti, primenant, kad ir Prezidentas juk paprastas ir nuoširdus žmogus, o be to juk mūsų, savosios valstybės vadovas. Ir tuo blogiau tam piliečiui, kuris nėra perpratęs žaidimo taisyklių – tų taisyklių, kuriomis žaidžia solidūs bankų ir valdžios vyrai, tam piliečiui, kuris mano, kad „didieji pasakojimai“ dar gyvuoja, kad duotas žodis įpareigoja, o už sutarties nevykdymą skiriamos baudmės. Deja, tai tik idiliškai nusiteikusių žmonių bendrabūvio ilgesys.

Dabar vėl norėtusi prisiminti Greimą ir jo samprotavimus apie tai, kokia atrodo, kaip jis sako, vis geriau suprantama „dalykų padėtis“, kuri charakterizuoja mūsų šiandieninį kultūrinį kontekstą: iš sakymo subjekto jau nelaukiama, kad jis stengtųsi produkuoti teisingą diskursą, laukiama tik diskurso, sukeliančio „tiesos“ prasmės išpūdį, o komunikacija, kuria remiasi socialinė vienybė, keistai primena struktūrą to ypatingo etninės literatūros žanro, kuris paprastai vadinamas „apgaviko pasaka“. Tai pasakojimas, kuriame keisdamiesi vaidmenimis veikia du personažai – apgavikas ir lengvatikis: pirmajame epizode apgavikas apmulkina savo draugą, antrajame pats leidžiasi apmulkinamas ir t.t., pasaka gali tęstis be galo. Tas pats atlikėjas gudrus, kai reikia apgauti kitą, pasirodo patiklus ir beginklis prieš antrininko diskursą: tai santrumpa, nusakanti žmogaus, drauge apgaviko ir jo aukos, situaciją.

Greimo nuomone, jei tiesa tėra tik prasmės efektas, tai jos produkcavimas yra ypatinga veikla – tiesos regimybės kūrimas, t.y. konstravimas diskurso, kurio funkcija – ne sakyti tiesą, o sudaryti jos išpūdį. Tuo išpūdžiu siekiama ne referento atitikimo, kaip kad turime įtikimumo atveju, o siekiama ypatingo ryšio su adresatu, į kurį

kreipiamasi ir iš kurio tikimasi, kad tai bus priimta kaip tiesa. Aišku, kad čia turimas galvoje klasikinis manipuliavimo ryšys.

Tiesos diskursas jau nefunkcionuoja senuoju būdu, kai „duotas“ žodis, priesaika buvo pakankami jo garantai. Pasak Greimo, du diskursyvinės manipuliacijos tipai pakeičia šį šventąjį nekaltumą; tai dvi besivaržančios diskursyvinės formos, siekiančios to paties tikslo: ryšio su adresatu, kuris vienintelis gali sankcionuoti tiesosakos sutartį.

Pirmasis manipuliavimo tipas – subjektyvuojantis maskavimas; anot Jacques'o Lacano, jis turi būti sudarytas taip, kad, – norint, kad jis būtų priimtas kaip „teisingas“, – jis turi atrodyti paslaptingas. Toks diskursas egzistuoja tik tam, kad sugestionuotų buvimą tam tikros mistinės plotmės, reikalaujančios dešifravimo.

Prisiminę naujametinę bankų uždarymo istoriją apščiau rastume šio manipuliavimo tipo pavyzdžių:

1) detektyvinė istorija beveik su siaubo filmo elementais apie tai, kaip, paskelbus apie LAIB uždarymą, valdininkai visą naktį nebuvo įsileisti į centrinį banko pastatą;

2) kalbėjimas apie bankų krizę užuominomis, davimas suprasti, kad esama kuliarinės, tiesa, valstybinės svarbos paslapties, kuri yra uždarymo argumentas; Prezidentas pasmerkia moraliniu požiūriu p. Šleževičiaus poelgį, bet iš pradžių sako, kad jo pakeisti negalima saugant valstybės stabilumą sunkiu jai laikotarpiu...

3) parlamentarai viešai prašo p. Šleževičiaus ir p. Ratkevičiaus galų gale pasakyti, kokie „mafijozai“ juos privertė uždaryti du stiprius bankus;

4) spaudoje imama svarstyti išorinės piktavališkos įtakos galimybė, prisimenama vieno didžiausių Latvijos bankų žlugimo istorija ir versijos, kad tai susiję su KGB intrigomis.

Antrąjį manipuliavimo tipą kuriant tiesos efektą Greimas vadina objektyvuojančiu maskavimu; kad būtų laikomas teisingu, jis stengiasi atrodyti esąs ne subjekto diskursas, o grynas daiktų ryšių pasakymas, ištrinantis, kiek įmanoma, bet kokius sakymo požymius. Pavyzdžiui, pasakymas „žemė yra apvali“ presuponuoja kitą to pasakymo dalį – „Aš manau, kad...“

Minėto konteksto lietuviški pavyzdžiai. Tardytojas TV korespondentei sako: „Litimpex iššvaistė 150 mln. Lt.“ Korespondentė klausia: „Iš kur žinot?“ Ir tik tuomet išgirstam patikslinimą: „Lietuvos banko manymu...“ (Vėliau, kaip minėjome, skaičius keitėsi – 50, 30,

pagaliau – bankas mokus, to paties Lietuvos banko manymu, tiesa, pasikeitus jo valdytojui.)

Šiomis dienomis mes susiduriame su kažkokia visai nauja logika (atrodo, sovietmečiu kur kas labiau pasitikėta „didžiaisiais pasakojimais“; bent jau susikompromitavusius valdžios vyrus partija slėpdavo), dabar viskas atvira, galimybių ribos neapčiuopiamos, interpretavimo spektras neįtikėtinais paslankus. Štai pats p. Šleževičius prisipažįsta esąs susikompromitavęs, bet greta tuojau šneka apie dar vieną „mūsų priešų“, t.y. opozicijos, antpuolį ir toje pačioje TV laidoje prižada saviesiems (t.y. tiems, kas suteikė pasitikėjimo kreditus) – „atsilaikėm anksčiau ir dabar atsilaikysim“.

Mūsų tautietis ir šiuo metu JAV populiarius antropologas Alfonsas Lingis yra parašęs studiją apie kanibalų gentį. Ji prasideda pasakojimu, kaip jis, antropologas, patenka į pirmykštę gentį, kuri ritualiniais tikslais valgo žmones. Taigi jį šios genties vyrai nusiveda į patalpą miegoti. Natūraliai kyla klausimas, koku žmogiškumu remiantis gali tikėtis, kad liksi šią naktį gyvas.

Tai primena žmogaus padėtį postmodernioje visuomenėje. Kas gi tokiu atveju lieka? Regis, griūna paskutinės – ir visų – iliuzijos; pasitikėjimas morale, sava valstybe, išrinkta valdžia, gerbtinomis institucijom. Tampame netikėlių kraštu, kuriame kiekvienas galime atsidurti ir apgaviko, ir lengvatikio vaidmenyje, kuriame žmogus gali būti sudorotas ir be ritualinių tikslų. Tokiam kraštui lemta arba iš tiesų susinaikinti, arba šoktelėti į kitą sąmoningumo pakopą, kai aiškiai imami suprasti ir viešai pradedami svarstyti manipuliavimo aktai. Manipuliavimui gali paklusti pats, sąmoningai apsisprendęs, puikiai žinodamas aukos sąlygas ir kainą. Būtent šia prasme verta kalbėti apie pasitikėjimo kuo nors kreditus, kurie yra būtinos bet kokios sutarties sąlygos.

Manipuliavimo mechanizmai lieka tie patys ar net intensyvėja jų veikla (reklamos antplūdis ir t.t.), bet adresatas tampa savarankiškesnis, jo interpretacinės pastangos aktyvėja, kadangi vis labiau yra įsisąmoninami „kalbiniai žaidimai“ (J.F. Lyotard) ir natūraliai aktyvėja jų legitimuotumo, pagrindimo, argumentavimo klausimas. Šiame kelyje neišvengiami nuolatiniai nusivylimai, nes tai neapsaugo nuo lengvatikybės, nuo būtinumo duoti pasitikėjimo kreditus kitam žmogui.